

Dees Maas

Factie en fictie van een verloren paradijs 'Bezongen rood' en 'Het Oostindisch kampsyndroom'

In de vorige Tsijp merkte ik op dat *Ik denk zoveel aan jullie* van Hedda Kahlshoven-Brester gelezen kan worden als de factie-variant van Tessa de Loo's fictie in *De Tweeling*. *Bezongen Rood* en *Het Oostindisch kampsyndroom* van respectievelijk Jeroen Brouwers en Rudy Kousbroek vormen ook zo'n paar. Beide boeken houden zich bezig met de periode waarin Nederlands-Indië werd bezet door de Japanners. Daarmee was het verlies van de Nederlandse 'gordel van smaragd' in gang gezet. Ook de politionele acties konden deze ontwikkeling later niet stopzetten. Maar in dit geval ligt tussen deze twee werken, tussen de grenzen van fictie en factie, een niemandsland waar critici, historici en nabestaanden een felle strijd leverden om het gelijk van een van beide auteurs definitief vast te stellen. Bij de bespreking van deze werken in de klas kan men mijns inziens niet aan de tegenstelling factie en fictie voorbijgaan.

De leesbaarheid

Bezongen rood van Jeroen Brouwers heeft zijn weg naar de Lijst allang gevonden. Deze roman, met een bescheiden aantal van 129 pagina's en zijn heldere stijl, laat zich gemakkelijk lezen, maar weet door zijn inhoud vele, ook jeugdige lezers, te boeien. De kamp-ervaringen van de kleuter Daantje, en de gevolgen ervan in zijn latere leven, bijvoorbeeld in de relatie tot zijn moeder, zijn indrukwekkende ingrediënten van deze roman. Het kan dan ook niet te veel gevraagd zijn om de leerlingen dit werk als basis voor lessen rond Kousbroek en Brouwers te laten lezen. (Iedere docent zal voor zijn eigen groep kunnen uitmaken in hoeverre hij daarbij gebruik moet maken van dwang-en/of ruilmiddelen: 'Je mag het op je lijst zetten' lijkt me in sommige gevallen een realistische zet.)

Met *Het Oostindisch kampsyndroom* is het heel anders gesteld. Terwijl *Bezongen rood* ook toegankelijk is voor lezers die nauwelijks bekend zijn met het koloniale verleden van Nederland, eenvoudigweg vanwege de romanstructuur, is lezing van *Het Oostindisch kampsyndroom* voor deze groep een zware opgave. Het boek is gepubliceerd als het zesde deel van Kousbroeks *Anathema's*. Net als Multatuli's *Ideeën* bestaat deze reeks uit een bundeling van faits divers, waarin allerlei denkbeelden op verschillende wijzen verwoord worden en waarin wangedachten aan de kaak worden gesteld. *Het Oostindisch kampsyndroom* wordt vanwege zijn ongeordendheid en onafheid wel vergeleken met het pak van Sjaalman. Het bestaat grotendeels uit krante-artikelen die tussen 1969 en 1991 gepubliceerd zijn, hier en daar door de auteur later aangevuld met nieuwe informatie, nieuwe inzichten of een literatuuropgave. Het gevolg is dat sommige onderwerpen daardoor meerdere malen aan bod komen en andere ontbreken. Het is veel meer dan een geschiedenis van het kampsyndroom. Het is ook het relaas van de laatste decennia van de koloniale tijd, van

wat Kousbroek zich daarvan herinnert en van de onbenut gelaten verzoeningsmogelijkheden. Een verzameling documenten dus, die alle samenhangen met de verwerking van het verlies van Nederlands-Indië en de beeldvorming daaromtrent, maar waar geen coherent geheel van is gemaakt. Een verzameling bovendien die 486 bladzijden beslaat. Het lijkt me dus redelijk wanneer een docent hieruit een keuze maakt die aansluit bij de thema's die Brouwers in zijn roman naar voren brengt en die de problemen die Kousbroek met diens werk heeft duidelijk in kaart brengen. Bijvoorbeeld artikelen als: *De plaatijzen broek* (blz. 25 t/m 31), *Het kampsyndroom* (364 t/m 379) en *Het tomatenketchup-Tjideng van Jeroen Brouwers* (445 t/m 452). Het eerste artikel is een goed voorbeeld van de objectieve wijze waarop Kousbroek in zijn Indië artikelen te werk gaat. Hij beschrijft verschillende gouverneurs-generaals van Nederlands-Indië naar aanleiding van wat boeken die hij daarover te pakken heeft gekregen.

Het tweede maakt duidelijk hoe Kousbroek staat tegenover weeklagende ex-geïnterneerden en tegenover de vergelijking tussen de Duitse concentratiekampen en de Jappenkampen: 'Het lezen van een paar bladzijden in een boek als *De negentien treinen naar Sobibor* van dr. E.A.Cohen moet voldoende zijn om in te zien dat de Indische internering en de Duitse vernietigingskampen niet verschillen in graad, maar in soort. Iets dergelijks hebben wij niet meegemaakt, niet in de slechtste kampen, ook niet in de krijgsgevangenenkampen - die zelf al veel slechter waren dan de burgerkampen. Er is geen enkele overeenkomst en het is niet denkbaar dat iemand die in Indië geïnterneerd is geweest dat niet weet.'

En in het laatste artikel rekent Kousbroek op niet mis te verstane wijze af met de 'leugens' in *Bezonken rood* van Jeroen Brouwers. 'Van verkrachtingen in Indische kampen mogen maar zeer weinig gevallen bekend zijn: hij, stap-stap-stap Daantje, vier jaren oud, hij stond erbij en hij keek ernaar. Niet zomaar één verkrachting, maar aan de lopende band; hij zag er in 'verschillende varianten'. Een andere ex-geïnterneerde uit Tjideng, Fred Lanzing, de schrijver van een monografie over dit kamp, tien jaar ouder en wonend in dezelfde straat, heeft nooit gehoord over verkrachtingen, die trouwens ook niet genoemd worden in de getuigenverklaringen van het proces dat na de oorlog is gevoerd tegen de kampcommandant Sonei.'

factie en fictie

De volgende opdracht zou men kunnen gebruiken om de leerlingen vertrouwd te maken met de begrippen factie en fictie en daarmee de basis te leggen van waaruit ze de werkwijzen van Kousbroek en Brouwers kunnen begrijpen.

Er wordt hen gevraagd twee maal hun geboorte te beschrijven. (± 1 A-4) Voor de eerste versie moeten ze gebruik maken van bronnenmateriaal. Hiervoor kunnen hun geboortekaartjes, het trouwboekje van de ouders, hun babyboeken en fotoalbums bijvoorbeeld gebruikt worden, maar ook verhalen van vader, moeder en andere familieleden.

Bij de tweede versie vertellen ze hun geboorteverhaal vanuit de ogen van vader, moeder of de baby zelf. Hieraan liggen enkele feiten uit de eerste versie

ten grondslag; de rest mogen ze verzinnen.

Naar aanleiding van deze opdracht kan in de klas gesproken over het waarheidsgehalte van beide verhalen. Uiteindelijk zal men tot de conclusie komen dat het eerste verhaal aan de waarheid getoetst mag worden, omdat geschreven is met de intentie van een objectieve weergave. Vervolgens dat het tweede verhaal strijdig mag zijn met de waarheid, omdat het fantasie, fictie is. Wanneer enkele versies voorgelezen worden, zal bovendien blijken dat de ene leerling in zijn tweede versie meer van de werkelijkheid afwijkt dan de andere.

Bezonden rood en *Het Oostindisch Kampsyndroom* zou je met deze twee werkwijzen kunnen typeren. Kousbroek volgt de eerste methode; hij neemt over het algemeen feiten tot uitgangspunt van zijn Indië-bespiegelingen. 'Vrijwel onopgemerkt is vorige week in Den Haag op tweeëntachtig-jarige leeftijd Chalid Salim overleden. In de meeste kranten heeft voor zover ik weet geen overlijdingsbericht van hem gestaan...' zo begint hij een artikel over Boven-Digoel, een Nederlands interneringskamp, waar Salim wegens nationalistische activiteiten vijftien jaar heeft doorgebracht. Hij vergelijkt de manier waarop Indonesische geïnterneerden over de Nederlandse kampen hebben geschreven en de manier waarop Nederlandse geïnterneerden dat over de Jappenkampen deden. Bovendien staakt Kousbroek in *Het Oostindisch kampsyndroom* veel van zijn opvattingen met statistisch materiaal (vergelijkingen van het aantal sterfgevallen in Duitse en Japanse kampen) of authentieke bronnen (zoals het dagboek van zekere mr. dr. L.F. Jansen in het artikel *Een ziener in Niemandland*).

Brouwers volgt de tweede methode. Hij refereert weliswaar aan de werkelijkheid, bijvoorbeeld door het beschreven kamp 'Tjideng' te noemen, maar voegt daar zelf elementen aan toe. Op zich een legitieme manier om een roman te schrijven, ware het niet dat Brouwers in het boek zelf en later ook in een interview ('Mensen die niet van romans houden kunnen het als geschiedschrijving lezen; als documentaire' HP, 7-11-1981) een schijn van feitelijkheid ophoudt. Achteraf is vast komen te staan dat het kamp Tjideng geen wachttorens had van waaruit Japanners met machinegeweren op de geïnterneerden lekten en evenmin droegen de Japanners de door Brouwers beschreven spijkerlaarzen. De verschrikkelijke martelingen die hij vermeldde hebben niet op de door hem beschreven manier plaatsgevonden. Daarmee haalde Brouwers zich onder meer het verwijt op de hals dat hij aan de Duitse concentratiekampen ontleende beelden projecteerde in de Jappenkampen. Ik denk dat Peter Nijssen gelijk had toen hij in 1992 in het Utrechts Nieuwsblad schreef dat Brouwers enkel had kunnen reageren met de opmerking dat hij een *fictie* geschreven had. Maar dat deed hij niet. Brouwers hield vol dat zijn een boek een eminente documentaire waarde had. En hoewel er genoeg redenen zijn te bedenken, waarom hij gelijk had, sprak hij daarmee zelf de vloek uit die zijn werk in de ogen van velen naar het niemandland tussen fictie en factie zou verbannen. Maar ook Kousbroek kwam onder vuur te liggen. Met het artikel 'De raaskallende gelijkhebber' in *De tijd* van 25 november 1988 beschreef Brouwers met enkele voltreffers de zwakke kanten in Kousbroeks verhaal. 'Jeroen Brouwers onthoofd Rudy Kousbroek' kopt *De Tijd* op de voorpagina.

Zo, dus Kousbroek meent dat de 'wie de Japanners afschildert als sadisten,

moordenaars en oorlogsmisdadigers, dit doet vanuit de pathologische instelling van Europeanen die zulke dingen verzinnen en willen lezen, om er dan verontwaardigd over te zijn.'? Aanleiding voor Brouwers om de lezers te tracteren op een lange lijst van misdaden door Japanners. 'Moet ik nog vertellen over de Burma-Siam-spoorlijn? Van de 46.000 geallieerde krijgsgevangenen die bij de aanleg daarvan betrokken waren, stierven er 16.000.' Hij weet zo aannemelijk te maken dat het gedrag van de Japanners wél is te vergelijken met dat van de nazi's, iets wat Kousbroek ten enen male ontkent. Dat is het eerste schot dat Brouwers lost. Het volgende treft ook doel: Brouwers ontleedt keurig de door Kousbroek gebruikte literatuur en kan vaststellen dat daarin de 'gruwelbeschrijvingen' niet serieus genoeg worden genomen. Vervolgens hekelt Brouwers de opvattingen van Kousbroek omtrent het kampsyndroom. Het artikel wordt gaandeweg harder en richt zich steeds meer op de persoon Kousbroek.

Ook in dit artikel komt het probleem van factie en fictie duidelijk naar voren: 'Nog een truc van Kousbroek is, om in *literaire* werken te onderzoeken of de erin beschreven verhalen voldoen aan 'de' *historische* 'waarheid', of 'werkelijkheid' (deze woorden gebruikt hij naar willekeur door elkaar heen). Romanschrijvers mogen niet liegen, noch overdrijven, vindt Kousbroek, en romanschrijvers mogen ook niets aan 'de feiten' toevoegen. Doen romanschrijvers dit alles wel dan is hun werk 'onwaarachtig' (nog zo'n woord dat zeer gemakkelijk uit de schrijfmachine van deze zeer integere en waarheidslievende essayist tuimelt)." Boeiend om te zien hoe hier de auteur, die de meest objectieve weg leek te bewandelen zijn feiten worden ontnomen: 'Kousbroek en 'feiten'! Is dat niet even ongerijmd als een kikker en een slurf?'

Deze discussie roept fundamentele vragen op naar de 'waarachtigheid' van feiten in het licht van de menselijke beleving tegen een lugubere achtergrond.

Het verloren paradijs

Hoe deze boeken zich laten verbinden met het thema van een verloren paradijs, laat zich makkelijk raden. Beide verhalen over de jammerlijke ondergang van de Nederlanders in Indië die daar eerder zelf de touwtjes in handen hadden gehad. Niet alleen werd hun eigen wereld volkomen omgedraaid, waarbij de periode van voor hun internering hen vanzelfsprekend paradijselijk voorkwam, ook zou Nederland werkelijk een door haar beheerst gebiedsdeel verliezen.

Toch sluit *Het Oostindisch Kampsyndroom* meer bij deze thematiek aan dan *Bezonden rood*. 'Het lezen van geschiedenisboeken wordt mij vaak bemoeilijkt door een eigenaardige bijkomstigheid: nadat ik een poosje gelezen heb begint mijn fantasie te concurreren met de tekst. Niet de gebeurtenissen die in het boek worden beschreven houden mij meer bezig, maar de varianten daarop die ontstaan in mijn verbeelding. Om een voordehandliggend voorbeeld te noemen: ik kan niet over Napoleon lezen zonder dat ik koortsachtig manieren begin te verzinnen om de Engelsen te verslaan.' Zo luidden de eerste regels van *Het Oostindisch Kampsyndroom* en gaandeweg het boek zal Kousbroek meer dan eens laten zien dat deze zelfanalyse meer is dan een literaire vondst.

Voortdurend is hij op zoek naar manieren waarop het beter had kunnen gaan. Waarom hebben de Nederlanders niet voor beter onderwijs gezorgd, vraagt hij zich bijvoorbeeld af. Ook in de manier waarop hij wantoestanden die onder Nederlandse gezagsdragers voorkwamen aan de kaak stelt, ligt besloten dat Indië niet op deze manier verloren had mogen gaan. Wat hebben we verkeerd gedaan? Voor Kousbroek heeft het Indië van toen duidelijk een emotionele waarde. En het verlies, van iets wat nooit het paradijs werd, dat het had kunnen zijn, spreekt uit vele passages.

In het hier besproken werk van Brouwers vinden we nauwelijks sporen van heimwee. Geen beschrijvingen van de overweldigende natuur, geen herinneringen aan het lopen op de hete spoorrails, geen tranen bij het horen van de tune van het destijds populaire radioprogramma 'Het Arendsnest'. 'Och', zegt Brouwers, 'Ik heb geen heimwee. Dat is iets van een oudere generatie, die er haar jeugd heeft doorgebracht... Ik ben van de generatie die alleen maar in dat land geboren is, en er niets mee heeft.' (HP 16-1-1982) Botsing der generaties, schemergebieden van fictie en factie, auteurs die elkaar een ('onwaarschijnlijk') kampsyndroom toeschrijven, een verloren paradijs; genoeg ingrediënten voor zinnige lessen rond deze twee romans.

Literatuur

Jeroen Brouwers, *Bezonken rood* (Amsterdam 1984) De Arbeiderspers

Rudy Kousbroek, *Het Oostindisch kampsyndroom* (Amsterdam 1992) Meulenhoff

